

ՀՏԴ՝ 93/94

DOI: 10.52971/18294316-2021.2-150

1920 Թ. ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

*Նարինե Մովսեսյան*

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

**Բանալի բառեր՝** քաղաքական հարաբերություններ, թուրք-հայկական պատերազմ, պատմագրություն, հայ-վրացական, պետական գործիչներ, Հայաստանի Հանրապետություն, պետական, սահման:

Հոդվածում ներկայացված են ժամանակի հայ պատմագրության գնահատականներն ու վերլուծությունները 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին հայ-վրացական հարաբերությունների առնչությամբ: Դրանք մեծ հետաքրքրություն և կարևորություն են ներկայացնում, քանի որ ունեն սկզբնաղբյուրային նշանակություն և օգտակար են նշված շրջանի իրադարձությունների շատ հարցերի նորովի լուսաբանման համար:

**Նախաբան.** Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության տարիների (1918-1920թթ.) մեր ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող այդ ժամանակահատվածի գրեթե բոլոր հիմնահարցերը ժամանակի հայ պատմագիտական միտքը դարձրեց իր քննարկման առարկան: Այդ տեսանկյունից խիստ կարևոր ու ուշագրավ են ժամանակի քաղաքական ու հասարակական գործիչների աշխատություններն ու հուշերը<sup>1</sup>, ինչպես նաև հայկական մամուլի թղթակիցների հոդվածները, աղբյուրներ, որոնք ականատեսի աչքերով են ներկայացնում դեպքերի ու իրադարձությունների ընթացքը<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Չնայած այդ հեղինակները գործել են 1920թ-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում, բայց նրանց գրվածքները համարվում են մինչխորհրդային պատմագրության արգասիքներ:

<sup>2</sup> Տե՛ս **Քաջազունի Հ.,** Հ. Հ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Թիֆլիս, 1923: **Վրացյան Ս.,** Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պէրոյթ, 1953: **Նույնի՝** Հայաստանի Հան-

Ժամանակի հուշագրությունները ոչ միայն իրադարձությունների պարզ նկարագրություն ու շարադրանք են, այլև իրականության վերլուծություն ու լուսաբանում՝ եզրահանգումներով ու անձնական մտորումներով, ինչը դրանց սկզբնաղբյուրի կարևորություն է հաղորդում:

Հեղինակները Թիֆլիսում Հայոց կենտրոնական Ազգային խորհրդի և ՀՀ կառավարության ձևավորումից ու Երևան տեղափոխվելուց հետո (1918 թ. հուլիսի 19-ին), երկրում առկա ներքաղաքական խնդիրներին համընթաց՝ անդրադառնում են երկրի առաջ ծառայած արտաքին հարցերին՝ նախևառաջ՝ հարևան պետությունների հետ վիճահարույց խնդիրներին: «...Երկիրը կատարյալ քառսի և անիշխանության մեջ էր՝ պետք էր կարգ ու օրենք հաստատել: ...Մահմանների վրա ընդհարումներ էին տեղի ունենում, ...պետք էր հաշտությունը գործնականացնել արտաքին ու ներքին թշնամու հետ»<sup>3</sup>:

Այդ համատեքստում կարևորվում են հատկապես հայ-վրացական հարաբերությունները Թուրքիայի կողմից սանձազերծված 1920 թ. պատերազմի նախօրյակին: Ժամանակի հայ պատմագրական միտքը կարևորում է թուրք-բոլշևիկյան արշավանքի նախաշեմին հյուսիսային հարևան Վրաստանի արտաքին քաղաքական դիրքորոշումը Հայաստանի և առհասարակ տարածաշրջանի նկատմամբ: Թուրք-բոլշևիկյան արշավանքը մեր երկրի վրա «...այնքան լուրջ վտանգ է, որ հայ ժողովուրդի բովանդակ ուժերի ծայրահեղ լարումն է պահանջում»<sup>4</sup>, -գրում էր «Մշակը»:

Ժամանակի հայ պետական ու հասարակական գործիչները եզրահանգում են, որ Հայաստանի վրա հարձակումից առաջ Թուրքիան կարգավորել էր հարաբերությունները Վրաստանի հետ՝ ապահովելով վերջինիս չեզոքությունը<sup>5</sup>: Չնայած այն հանգամանքին, որ վրացական կառավարությունը դատապարտեց թուրքերի ներխուժումը Հայաստան, սակայն «Թուրքիայի պատվիրակներն արդեն իսկ զաղտնի բանակցություններ էին վարում Թիֆլիսում՝ հավաստիացումներ տալով, որ թշնամական մտադրություններ չունեն և անգամ ակնարկելով, որ Թուրքիան չի առարկի, եթե Վրաստանը գրավի Հայաստանի հետ վիճարկվող որոշ տարածքներ»<sup>6</sup>:

Հայկական կողմը հույս էր փայփայում անխուսափելի դարձած առաջիկա թուրքական հարձակման դեպքում ձեռք բերել Վրաստանի ռազմատնտեսական աջակցությունը: Մինևույն ժամանակ հայկական կողմի մտահոգության առարկան էր, որ դա

---

րապետություն, Երևան, 1993: **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Հավէպ, 1969: **Տէր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921: **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1991: **Туманян М.** Дипломатическая история Республики Армении 1918-1920 гг. Ереван. -2012 և այլք:

<sup>4</sup> «Մշակ», Թիֆլիս, հոկտեմբերի 7, 1920, N 106, էջ 1:

<sup>5</sup> **Տէր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջեր 23-25:

<sup>6</sup> Խոսքը Կարս գետից այն կողմ ընկած Արդահանի Գյուլե և Չըլլըր շրջանների մասին է, որոնք վրացական զորքի կողմից հետախուզվում էին, և ի վերջո այնտեղ զորք մտցվեց: Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 4, Երևան, 2016, էջեր 258-259:

չկատարվի «...հայկական հողերի գիջման հաշվին, ինչպես նաև վրացական գորքը դուրս հանվեր Արդահանի հարավային տարածքներից»<sup>7</sup>:

Այս ամենի արդյունքը եղավ միայն այն, որ վրացական կողմը Հայաստան ուղարկեց դիվանագիտական նոր ներկայացուցչություն՝ ռազմական նախկին նախարար Գեորգաձեի գլխավորությամբ: Իսկ Բանակցությունների արդյունքում պարզ դարձավ, որ «...վրացական կառավարությունը քեմալականների դեմ ոչ մի դեպքում պայմանագիր չի կնքի, իսկ Ռուսաստանի (ՌՄՖՍՀ) դեմ՝ միայն այն դեպքում, եթե վերջինիս կողմից հարձակման վտանգ լինի»<sup>8</sup>: Պատահական չէ, որ Վրաստանը Ռուսաստանի հետ 1920թ. հունիսի 7-ի կնքած դաշնագրով ապահովեց իր անձեռնամխելիությունը: Մասնավորապես Վրաստանի զինվորական և ներքին գործերի նախարար Ռամիշվիլին հայտարարել էր. «Վրաստանը պայմանագրային հարաբերությունների մեջ է մտել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ և չի ցանկանում պատերազմ հրահրել...»<sup>9</sup>: Հայ հեղինակները փաստում են, որ Վրաստանը կարողացավ իր դիվանագիտական ճկուն քաղաքականությամբ խուսափել կորուստներից<sup>10</sup>: «Վրաստան՝ չունենալով սուր թիրիմացութիւններ Թուրքիոյ հետ՝ շատ ակ չէր վախնար Թուրքերէն, թէև Ռուսներէն կը վախնար»<sup>11</sup>: «...Իրենք՝ վրացիները՝ հայերի թիկունքից Փեթրոկրատում Չխենկելիի եւ Ծերեթելիի միջոցով իրենց գործերը կը դարձնէին (արդէն դրանք էին Ռուսաստանի տէրերը), իսկ միւս կողմից Ռուսաստանի հանդէպ թիկունքային քաղաքականութիւն կանէին ձեռք տալով գերմանացիներին եւ թուրքերին»<sup>12</sup>:

Հասկանալի է, որ Արևմտյան Հայաստանի նվաճումը Թուրքիայի կողմից էապես նվազեցնում էր Հայաստանի կշիռը տարածաշրջանում և բարձրացնում Վրաստանի դերն Անդրկովկասում, հանուն ինչի վրացական կողմը պատրաստ էր ողջունելու թուրքական նվաճումները Հայաստանում: Փաստերը վկայում են, որ հայ գործիչները իրատեսորեն են գնահատել տարածաշրջանի միակ քրիստոնյա հարևան պետության դիրքորոշումը թուրքական արշավանքի նախօրյակին, վրացական պետական գործիչների քաղաքական ճարպկությունը, որոնք, հաշվարկելով թուրք-ռուսական, ինչպես նաև եվրոպական պետությունների հավակնությունները, կարողացան բոլոր կողմերի հետ վարել հավասարակշռված քաղաքականություն՝ ապահովելով իրենց անվտանգությունն ու պահպանելով անկախությունը: «...Վրացիները տաճկական հովանաւորութիւն չէին ու-

<sup>7</sup> **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армении 1918-1920 гг. Ереван. -2012. сс. 275-276.

<sup>8</sup> **Туманян М.**, նշվ. աշխ., էջեր 363-364:

<sup>9</sup> **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 262:

<sup>10</sup> «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1920, 14 մայիսի, թիւ 3825, էջ 1: **Տէր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջեր 77-78: **Վրացյան Ս.**, Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պէրոյթ, 1953, էջեր 121-122:

<sup>11</sup> **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Հալէպ, 1968, էջ 253:

<sup>12</sup> **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1991, էջ 132:

զեր, բայց հայերի կշիռը չնչին դարձնելու համար Անդրկովկասում կը բաղձային, որ տաճիկները խլեն հայերի ձեռքից Տաճկահայաստանը...»<sup>13</sup>, - գրում է նախկին ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը՝ շեշտելով, որ վրացիները արտաքուստ ունեին ռուսական և եվրոպական (նկատի ունի Անտանտի պետություններին) կողմնորոշում, սակայն իրականում հակված էին թուրքերի ու գերմանացիների կողմը:

«Հայրենիքի» թղթակից Ա. Մասուրյանն ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է վրացական կառավարության «վերին աստիճանի հաճոյակատար» վերաբերմունքի վրա Անտանտի նկատմամբ՝ ներկայացնելով Վրաստանի դիվանագիտական համագործակցությունը Գերմանիայի ու Անգլիայի հետ և գալով վերջնական համոզման. «Իրօք որ, ճարպիկ մարդիկ են վրացի մենշեիկները...»<sup>14</sup>:

«Մշակի» թղթակիցը ձգտում է ցույց տալ, որ Թուրքիայի հետուն գնացող նվաճողական պլանները նախնառաջ վտանգավոր էին վրացիների համար, մատնանշում է Թուրքիայի երկդիմի խաղը նաև Վրաստանի նկատմամբ (Անկարայի գործակալները Վրաստանում, մանավանդ 1920 թ., մահմեդական շրջաններում ապստամբեցնում էին ոչ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը վրացական կառավարության դեմ)<sup>15</sup>:

Հատկանշական է վրացական կողմի դիրքորոշումը նշված հարցերի նկատմամբ: «Մշակը» հետագայում, 1920թ. հոկտեմբերի 24 թվակիր համարում մեջբերում է վրացական «Սաքարթվելո» թերթի (թիվ 125) առաջնորդող հոդվածն այն մասին, թե խորհրդային Ռուսաստանին անհրաժեշտ է Թուրքիայի հետ միանալ, որպեսզի Ասիայի նախաշեմից վտարի Անտանտի պետություններին, նախնառաջ՝ անգլիացիներին և արևելյան ազգերի մեջ ապստամբության հրդեհ առաջ բերի եվրոպական իմպերիալիզմի հանդեպ<sup>16</sup>: Հետևաբար, Վրաստանի վարչապետ Նոյ ժորդանիայի զեկուցումը ներկայացնում է վրացական կողմի վերաբերմունքը դեպի բոլշևիզմը և դրա դաշինքն ասիական ազգերի հետ: Ն. ժորդանիան մատնանշում է բոլշևիզմի և՛ առաջադիմական, և՛ հետադիմական գծերը՝ գալով այն եզրակացության, որ բոլշևիզմը ռուսական բռնակալության նոր ձև է, չբացահայտելով, սակայն, թե ինչ հեռանկարներ է բացում ռուս-պանիսլամական շարժումը Անդրկովկասի և հատկապես Վրաստանի համար: Մյուս կողմից նա խոսում է թուրքերի՝ Վրաստանի նկատմամբ թշնամական գործողությունների մասին<sup>17</sup>: Այս ամենը, սակայն, չի խանգարում, որ վարչապետը լավատես գտնվի իր երկրի ապագայի նկատմամբ, ինչը բխում է այն համոզվածությունից, որ Վրաստանը ներքուստ ուժեղ է և միացյալ, իսկ բոլշևիզմը պարտված է երկրի ներսում, և վրաց ժողովուրդը երբեք չի գնա դրա ետևից<sup>18</sup>:

<sup>13</sup> Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 134:

<sup>14</sup> Մասուրյան Ա., Վրացի մենշեիկները և Անգլիական Զօրավարները // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, լույստար, թիվ 3, էջ 146, փետրուար, թիվ 4, էջ 147:

<sup>15</sup> Տե՛ս «Մշակ», 1920, մայիսի 9, N 13, էջեր 1-2, հոկտեմբերի 9, 1920, N 108, էջ 1, նոյեմբերի 6, 1920, N 129, էջ 1, նոյեմբերի 24, 1920, N 144, էջ 1:

<sup>16</sup> «Մշակ», հոկտեմբերի 26, N 119, 1920, էջ 2:

<sup>17</sup> Մասուրյան Ա., նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, փետրուար, թիվ 4, էջ 146:

<sup>18</sup> «Մշակ», նոյեմբերի 4, N 127, 1920, էջ 1:

Ըստ այդմ՝ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը վրացիների դիրքորոշումը համարում է երկդիմի՝ գտնելով, որ նրանք արագացրին թուրքերի մուտքը Հայաստան, մասնավորապես՝ Կարս, իսկ հայկական զորքը մոտ ապագայում ստիպված էր պաշտպանել Հայաստանը թուրքերից, թիկունքից հարվածող թաթարներից և երկդիմի դիրք բռնած վրացիներից<sup>19</sup>:

Ակնհայտ է, որ ժամանակի հայ գործիչները հասկացել են Վրաստանի չեզոք դիրքորոշման դրդապատճառները, ինչը հետագայում նպաստեց, որ թուրքական կողմն առավել ինքնավստահ հարձակման անցնի: Այդ ճանապարհին 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ առաջնային հարցերից մեկը Վրաստանի հետ վիճահարույց հարցերի կարգավորումն էր, ինչը կարևոր կոչվան էր կառավարության առաջ հետագա անելիքների ճանապարհին: Այնինչ, մինչ այդ հայ-վրացական բանակցությունները հիմնականում տարվում էին «...ոչ այնքան տարածքային հարցերի, որքան քաղաքական կողմնորոշման (այդ թվում՝ դեպի Ռուսաստան) և Հայաստանի՝ արտաքին աշխարհ ազատ ելք ունենալու շուրջ»<sup>20</sup>: Միայն ռազմաճակատում հայկական բանակի կրած անհաջողություններից հետո Հայաստանի կառավարության համար առաջնային էր դարձել Վրաստանի հետ թուրքերի դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու, հայ-վրացական դաշինք կնքելու խնդիրը<sup>21</sup>:

Հայ-վրացական զինակցությունը, ինչին ձգտում էր հայկական կողմը առաջիկայում սպասվող թուրք-հայկական պատերազմում, այդպես էլ իրողություն չդարձավ<sup>22</sup>: Թիֆլիսում Հայաստանի ներկայացուցիչներն «...իզուր փորձում էին Վրաստանի համագործակցությունը ապահովել՝ Թուրքիոյ դեմ միացեալ ճակատ կազմելու»<sup>23</sup>: Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Վրացյանը (ՀՀ չորրորդ վարչապետ) նշում են վրացական կողմի անզիջում վերաբերմունքը Հայաստանի հետ սահմանների վերանայման հարցում. նրանք ցավով են ներկայացնում ի հայտ եկած թշնամանքը հայ և վրացի ժողովուրդների միջև, հայ-վրացական լարված հարաբերությունները, ինչը, ի վերջո, հանգեցրեց պատերազմի<sup>24</sup>:

«Մշակն» անդրադարձել է Վրաստանի հիմնադիր ժողովի՝ մայիսի 11-ի հայտարարության ժամանակ որդեգրած այն թեզին, որով կարևորվում էր Վրաստանի սահմանների անվտանգության ապահովումը որևէ հարևանի հետ՝ «բնական ամրութիւններ գրաւելով ու ամրացնելով»<sup>25</sup>: Հայ հեղինակները շեշտադրում էին հատկապես Ախալքալաքն ու Լոռին վրացական սեփականություն համարելու վրացական կողմի նկրտումները:

Հիրավի, Անդրկովկասի արտաքին անվտանգության տեսանկյունից անժխտելի իրողություն էր այն, որ եթե Հայաստանը ոչնչանա, դա նաև Վրաստանի անկախության

<sup>19</sup> Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 136:

<sup>20</sup> Туманян М., նշվ. աշխ., էջեր 381-382:

<sup>21</sup> «Մշակ», հոկտեմբերի 9, N 108, 1920, էջ 1:

<sup>22</sup> Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 325:

<sup>23</sup> Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ. Յ. Դ.- Բոլշևիկ Յարաբերությունների Ոլորտում 1917-1921, Երևան, 1997, էջ 253:

<sup>24</sup> Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջեր 129-131: Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջեր 184-185:

<sup>25</sup> «Մշակ», մայիսի 15, N 16, 1920, էջ 3:

ավարտն է Թուրքիայի և բուլղարիկների հարվածների ներքո, ինչի մասին մայիսի 11-ին հայտարարեց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ, մենջևիկ Ի. Ծերերթելին<sup>26</sup>: Ավելին, վրացական «Էրթոր» թերթը գրում է, որ Հայաստանը մեծ ողբերգություն է ապրում, և նույնին չարժանանալու համար Վրաստանի սահմանների անվտանգության ու պահպանության համար ոչ մի եռանդ պետք չէ խնայել<sup>27</sup>:

Պատահական չէ, որ պատերազմի ավարտից հետո «Բորչալուի սահմանների մասին» առաջնորդողում վրացական «Մաքարթվելո» թերթը (թիվ 157) Հայաստանի կողմից Թուրքիայի նախնական հաշտության պայմանների ընդունումը դիտում է այն տեսանկյունից, որ եթե Ալեքսանդրապոլից մինչև Կարս երկաթուղին տրվեր թուրքերին, դրանով Վրաստանի ամբողջությունը կսասանվեր և Թուրքիան կգրավեր նաև Բորչալուի դաշտավայրերը: Հետևաբար, պարտված Հայաստանին պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է, որ Վրաստանն ամուր մնար և նրա անկախությունն աներեր լիներ: Այդպիսով, թերթը Վրաստանի կողմից Հայաստանի «պաշտպանությունը» պատկերացնում էր Բորչալուի հարավային մասի գրավմամբ<sup>28</sup>: Նույն կարծիքն էր արտահայտում վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի պաշտոնաթերթ «Էրթորան»՝ «Վրաստանն ու Հայաստանը» թղթակցության մեջ հրապարակելով. «Բորչալուի հարցում Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էր հայ ազգի փրկության նպատակով համաձայնել այնպիսի պայմանների, որոնք Վրաստանի իրավունքների խախտում են նշանակում, մի թե դա նշանակում է, որ Վրաստանը պետք է լռի ու համաձայնի նույն պայմաններին»<sup>29</sup>:

Նկատի ունենալով այսպիսի իրավիճակում Վրաստանի արտաքին դիվանագիտության ճկուն քաղաքականությունը՝ Ա. Ջամալյանը (Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ) ավելի ուշ բնորոշում է. «Խաղը շատ ճարպկորեն էր արված»<sup>30</sup>:

Վրացական կողմն այդպես էլ չքննարկեց պատերազմում փոխադարձ համագործակցության հարցեր, ինչին ձգտում էր Հայաստանի կառավարությունը: Վրաստանի զինվորական և ներքին գործերի նախարար Ռամիշվիլին հայտարարեց, որ «...Աջարիայի, Ախալցխայի և մյուս սահմանամերձ շրջանների մահմեդական բնակչությունը խիստ հակառակ կլինի Մուստաֆա Քեմալի դեմ ուղղված որևէ քայլի»<sup>31</sup>:

Այսպիսով, ժամանակի հայ պատմագիտական միտքն իրավացիորեն կարևորում է նախապատերազմյան իրավիճակում հայ-վրացական բարիդրացիական հարաբերությունների ու ռազմական դաշինքի գաղափարը: Հայ քաղաքական գործիչներն իրենց հուշագրություններում, հետադարձ հայացք նետելով, անցյալում մնացած սխալների ուղղումներ են կատարում. պատերազմները պետք էր կանխել, իսկ սահմանային

<sup>26</sup> **Ջամալյան Ա.**, Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք», 1928, նոյեմբեր, թիվ 1, էջ 117:

<sup>27</sup> **Ջամալյան Ա.**, նշվ. աշխ., նոյեմբերի 21, 1920, N 142, էջ 2:

<sup>28</sup> Նույն տեղում, նոյեմբերի 27, 1920, N 147, էջ 2:

<sup>29</sup> Նույն տեղում, դեկտեմբերի 4, 1920, N 153, էջ 2:

<sup>30</sup> «Հայրենիք», 1928, օգոստոս, թիվ 10, էջ 108:

<sup>31</sup> **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 262:

վեճերը լուծել խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհներով, պետք էր «...հաշտությունը գործնականացնել արտաքին ու ներքին թշնամու հետ»<sup>32</sup>, ինչը նաև կդառնար ամբողջ տարածաշրջանում քաղաքական իրադարձությունների խաղաղ ու վստահելի ճանապարհով լուծելու գրավական:

**Եզրահանգում.** Ժամանակի պատմագիտական միտքը փաստում է, որ արդեն իրողություն դարձած առաջիկա թուրք-հայկական պատերազմում հայերը ոչ միայն չստացան տարածաշրջանում միակ քրիստոնյա պետության աջակցությունը, այլև միաժամանակ ստիպված էին վերջինիս դեմ պայքարել՝ հայկական հյուսիսային տարածքները չկորցնելու համար: Նրանք, օբյեկտիվորեն ներկայացնելով հայերի համար ստեղծված քաղաքական աննպաստ իրավիճակը, միանգամայն իրական գույներով տալիս են տարածաշրջանում հայ-վրացական ուժերի հարաբերակցությունը:

## ОСВЕЩЕНИЕ АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ 1920 ГОДА В ИСТОРИОГРАФИИ АРМЕНИИ ТОГО ВРЕМЕНИ

*Мовсесян Н. М.*

**Ключевые слова:** *Политические отношения, турецко-армянская война, историография, армяно-грузинское, государственные деятели, Республика Армения, политический, граница.*

К числу наиболее важных вопросов накануне турецко-армянской войны 1920 г., было урегулирование и возобновление армяно-грузинских политических отношений. В статье раскрываются позиция и отношение очевидцев и партийно-политических деятелей к вопросам армяно-грузинских отношений. На основании фактических материалов мы попытались представить политические подходы грузинского правительства в отношениях с Арменией. Среди спорных вопросов между Арменией и Грузией особое место занял вопрос о межреспубликанских границах. РА придавала большую важность укреплению связей с соседними республиками.

## COVERAGE OF THE ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONS OF 1920 IN THE HISTORIOGRAPHY OF CONTEMPORARIES OF ARMENIA

*Movsesyan N. M.*

**Key words:** *Political relations, Turkish-Armenian War, historiography, Armenian-Georgian, figures, the Republic of Armenia, politic, The border.*

The Regulation and reestablishment of Armenian-Georgian political relations was one of the problems for the Republic of Armenia on the eve of the Turkish-Armenian War of 1920. The

<sup>32</sup> Քաջագունի Հ., Հ. Հ. Դաշնակցությունը..., էջ 45: Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 190:

article illustrates the position and attitude of eye-witnesses, party-political leaders over the problem of the Armenian-Georgian relations. In the base of factual material, we have tried to present the political attitude of the Georgian Government towards the Armenia. The border issue was of great importance amongst the disputable issues between Armenia and Georgia.

### **Գրականություն**

1. «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1920, թիւ 3825:
2. Մասուրեան Ս., Վրացի Մենշեիկները և Անգլիական Զորավարները // «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, յունուար, թիւ 3, թիւ 4:
3. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Տպարան համազգային, Հալէպ, 1968:
4. «Հայրենիք», 1928, օգոստոս, թիւ 10:
5. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 4, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2016:
6. Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, «Զանգակ-97» հրատ., Երևան, 2003:
7. «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, N 13, N 16, N 106, N 108, N 119, N 129, N 142, N 144, N 147, N 153:
8. Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը // «Հայրենիք», 1928, թիվ 1:
9. Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1991:
10. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1993:
11. Վրացյան Ս., Հայաստանը բոլշեիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, տպ. «Համազգային ընկերութեան», Պէրոթ, 1953:
12. Տէր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղետը, տպագր. Մ. Տէր-Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1921:
13. Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ. Յ. Դ.-Բոլշեիկ յարաբերութիւնների ոլորտում 1917-1921, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երևան, 1997:
14. Քաջազնունի Հ., Հ. Հ. Դաշնակցությունը անեկիք չունի այլևս, Երևան, Պոլիգր. Բամ, 4-րդ տպարան, Թիֆլիս, 1923:
15. Туманян М., Дипломатическая история Республики Армении 1918-1920 гг. Типография «Айкарли», Ереван, -2012.

*Ընդունվել է՝ 12. 06. 2021*

*Գրախոսվել է՝ 03. 07. 2021*

*Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021*

### **Տեղեկություններ հեղինակի մասին**

**Նարինե ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ՝** ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի  
ավագ լաբորանտ, էլ. հասցե՝ narinem2006@gmail.com